

ПЕТРЕЧЕНКО С. А.,

кандидат юридичних наук, викладач
(Національна академія Державної
прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького)

УДК 340.12(477)

СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАПОВІТОМ В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ Й СУЧАСНІСТЬ

У статті охарактеризовано сутність спадкування за заповітом. Висвітлено історію розвитку інституту спадкування за заповітом. Охарактеризовано найбільш актуальні проблеми спадкування за заповітом, розкрито шляхи їх вирішення.

Ключові слова: заповіт, спадкування, таємний заповіт, право власності, нотаріус.

В статті охарактеризована сутність успадкування по заповіту. Отражена історія розвитку інституту успадкування по заповіту. Охарактеризовані найбільш актуальні проблеми успадкування по заповіту, раскрыты пути их решения.

Ключевые слова: завещание, наследование, тайное завещание, право собственности, нотариус.

The article describes the essence of testamentary succession. Deals with the history of the institution of inheritance. Characterize the most urgent problems of succession, series solutions.

Key words: inheritance, secret covenant, ownership, notary, testament.

Вступ. В умовах соціально-економічних перетворень, що склалися в українському суспільстві, значну роль відіграє реформування цивільно-правових відносин. Цей надзвичайно складний процес пов'язаний передусім із кардинальними змінами у відносинах власності, які потребують змін у спадковому праві.

Законодавство України передбачає спадкування у двох формах: на підставі закону й за заповітом. Використання інституту заповіту як суттєвого регулятивного чинника на користь загальних суспільних інтересів можна вважати одним із завдань реформи спадкового права.

На сучасному етапі виникає необхідність дослідження еволюції заповіту як форми спадкування; визначення та однозначного розуміння базових категорій спадкового права, які є правовим обґрунтуванням переходу об'єктів приватної власності громадян у випадку їх смерті до інших осіб.

Питання спадкування за заповітом досліджували такі вчені, як В.І. Борисова, І.В. Спасибо-Фатєєва [1], О.В. Дзера [4], Ю.О. Заїка [7], О.С. Кухарев, О.І. Сліпченко [9], О.А. Підпригора [10], Є.О. Харитонов [20], І.А. Шахрайчук [23] та інші.

Питання спадкування за заповітом є предметом досліджень багатьох українських учених. Так, Н.М. Павлюк у праці «Свобода заповіту та право спадкування обов'язкової частки: правовий аспект» [27] розглянула питання реалізації права на заповіт фізичними особами, що безпосередньо залежить від установлених у законодавстві меж свободи заповіту і права спадкування обов'язкової частки. Досить інформативною є публікація Е.В. Писаревої «Заповіт як підстава виникнення спадкових відносин: деякі аспекти правового регулювання» [28], де наведено основні характеристики заповіту як підстави для виникнення спадкових відносин, визначено різні види заповіту, приділено увагу оформленню заповіту як документа.

На сьогодні виникає необхідність провести комплексне дослідження особливостей спадкування за заповітом, а також виокремити найбільш суттєві проблеми цього виду спадкування в Україні.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити юридичну природу та особливості заповіту як форми спадкування й висвітлити найбільш актуальні питання спадкування за заповітом, визначити проблеми і шляхи їх вирішення. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: дослідити історію розвитку заповіту; проаналізувати поняття й головні ознаки заповіту; дослідити основні види заповітів; висвітлити особливості заповіту як форми спадкування; визначити окремі права та обов'язки заповідача і спадкоємця; проаналізувати порядок виконання заповіту; здійснити аналіз судової практики з питань пов'язаних зі спадкуванням за заповітом; визначити проблеми розвитку інституту спадкування за заповітом в Україні та шляхи їх вирішення.

Результати дослідження. Уперше елементи спадкування за заповітом зустрічаються в найдавнішій пам'ятці права – зводі законів царя Хаммурапі. Сформувалося же спадкове право як цілісний правовий інститут у Давньому Римі. Це має велике значення, оскільки право держав, що входять до романо-германської сім'ї, поєднує рецепція права Давнього Риму [1, с. 52]. Саме там вимагалось складення заповіту для визнання його дійсним у встановленій формі. При цьому неможливо виділити одну форму заповіту, оскільки «кожному історичному періоду відповідає своя форма заповіту» [11, с. 431].

Первісними формами заповіту Давнього Риму були такі: усна заява заповідача перед куріатними коміціями та перед військом, яке йде на війну. Пізніше з'явився акт манципації, який потім став переважним, коли заповідач у присутності свідків передавав своє майно довірній особі, котра після його смерті зобов'язувалася передати його спадкоємцям.

У часи Київської Русі передбачалося спадкування за заповітом і за законом як результат розвитку приватної власності, про це свідчить договір Київської Русі із Візантією 911 р. [8, с. 79], хоча існує точка зору, що договори із греками не можуть слугувати матеріалом для здогадів чи припущень щодо розпорядження майном до «Руської Правди» [15, с. 27]. «Заповіт у «Руській Правді» позначався словом «ряд» і був, вірогідно усним, на що вказує вислів «без язика умрет» на означення смерті без заповіту, а також що сперечання про спадок вирішувалися свідцтвом «послухів» [15, с. 11].

Відповідно до Литовських статутів, форма заповіту є письмовою. При їх складенні необхідна присутність двох чиновників або одного, але з двома чи трьома шляхтичами. Заповіт записувався, докладалася печатка заповідача, а також підписувався тими, хто був при складанні. Після смерті заповіт оприлюднювався та записувався у книги [24, с. 32].

Варто зазначити, що в XVII–XVIII ст.ст. відбулось створення Української національної держави – Гетьманщини. Згідно з правовими нормами того часу, вимагалось складення заповіту в письмовій формі, підписання спадкодавцем, виконавцем волі спадкодавця або священником, засвідчення заповіту в судових органах.

Після втрати Україною незалежності на її території набувають чинності закони Російської імперії, одним із джерел яких були систематизовані норми права, що вже діяли на території України. Зокрема, вимоги до форми заповіту, закріплені в Зібранні малоросійських прав 1807 р., дуже нагадують вимоги до форми заповіту, висунуті в Литовських статутах [17, с. 358].

Значна увага приділялася спадковому праву в Повному зібранні законів Російської імперії (1830 р.), де «для чинності заповіту вимагалася відповідність його зазначеним у законі умовам» [8, с. 496].

Нотаріальний заповіт був письмовим і також вимагав підписів трьох свідків. При цьому дійсним нотаріальним заповітом визнавався лише внесений до актової книги. Заповідачу при свідках негайно видавалася відповідна виписка, рівноцінна справжньому заповіту [23, с. 70]. Обидва види заповіту підлягали затвердженню окружним судом. Різниця полягала в тому, що «нотаріальні заповіти затверджувалися одразу» [8, с. 497], а для затвердження домашнього заповіту викликалися свідки, які його підписували.

Із перемогою Революції 1917 р. наявний порядок спадкування був докорінно зміне-

ний. Основна ідея нової політики полягала в тому, що для пролетаріату інститут спадкування значення не має [3, с. 5]. Декретом ВУВК «Про скасування спадкування» від 27.04.1918 р. встановлювався перехід майна померлого до держави. Інші із подружжя та найближчі родичі отримували майно, якщо його вартість не перевищувала 10 000 крб і воно складалося із садиби, предметів ужитку й засобів виробництва. Цивільним кодексом (далі – ЦК) УРСР від 16.12.1922 р. спадкування було відновлено, але обмежено.

Форма заповіту встановлювалася у ст. 425 ЦК УРСР 1922 р.: «Завещание должно быть подписано завещателем и предоставлено в нотариальный орган для внесения в актовую книгу. Взамен подписи завещателя, завещания неграмотных подписывается за них третьим лицом – рукоприкладчиком. Выпись из актовой книги заменяет подлинное завещание» [3, с. 16]. Окрема увага приділялася внесенню заповіту до актової книги, тобто нотаріальне посвідчення. Закон визнавав як основну та загальну форму заповіту письмову й нотаріально посвідчену [16, с. 117].

Лише наступним кодексом – ЦК УРСР 1963 р. – була закріплена свобода заповіту. Заповіт складається в письмовій формі, власноручно підписується заповідачем і нотаріально посвідчується.

Із прийняттям 16.01.2003 р. ЦК України спадкування загалом одержало багато в чому нове регулювання. Чинним ЦК України вимагається обов'язкова письмова форма заповіту із зазначенням місця й часу його складання (ст. 1247 ЦК України).

Отже, на теренах України заповіт як форма спадкування відомий ще із часів Київської Русі. Під впливом соціально-політичних та економічних умов заповіт зазнав трансформації, результати якої закріплені сьогодні в ЦК України.

Відповідно до чинного законодавства, кожний громадянин може залишити за заповітом усе своє майно або частину його (не виключаючи предметів звичайної домашньої обстановки й ужитку) одній або кільком особам як тим, що входять, так і тим, що не входять до кола спадкоємців за законом, а також державі або окремим державним, кооперативним та іншим громадським організаціям [10].

У вузькому значенні заповіт розглядають як правовий документ, що являє собою здійснене в установленій законом формі розпорядження дієздатного громадянина (заповідача) на випадок смерті про належне йому майно.

У широкому значенні заповіт особи є проханням або зверненням до третіх осіб (родичів, майбутніх нащадків, подеколи взагалі до представників якоїсь групи, нації тощо) найчастіше щодо належних цій особі матеріальних (подеколи нематеріальних) благ [19].

Розглянемо основні права й обов'язки спадкодавця або заповідача та спадкоємця за заповітом, які передбачені чинним законодавством України. Відповідно до ст. 1234 ЦК України, право на заповіт має фізична особа із повною цивільною дієздатністю; право на заповіт здійснюється особисто. Учинення заповіту через представника не допускається (ч. ч. 1, 2). Закон закріплює право фізичної особи призначити спадкоємців шляхом складення заповіту й розподілити спадкове майно, майнові права та обов'язки на свій розсуд.

Відповідно до ст. 1247 ЦК України, заповіт складається в письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складення. Заповіт має бути особисто підписаний заповідачем. Якщо особа не може особисто підписати заповіт, він підписується відповідно до вимог ЦК України. Заповіт має бути посвідчений нотаріусом або іншими посадовими, службовими особами, визначеними в законі. Заповіти підлягають державній реєстрації в Спадковому реєстрі в порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України.

Інститут виконання заповіту є одним із найдавніших інститутів спадкового права. Реалізація права фізичних осіб на розпорядження своїм майном на випадок смерті шляхом складання заповіту значною мірою залежить і перебуває в нерозривному зв'язку із тими засобами та механізмами, за допомогою яких відбувається здійснення волевиявлення заповідача. Одним із таких засобів є інститут виконання заповіту, який надає спадкодавцеві можливість доручити певній особі (фізичній або юридичній) здійснення заповідальних розпоряджень у точній відповідності із його волею [22].

Виконання заповіту може бути покладено на особу, яка не є спадкоємцем за заповітом.

Це може мати місце у випадку, коли заповіт складено на користь лише однієї особи.

Отже, заповіт як форма спадкування має низку особливостей, що пов'язані із правами та обов'язками заповідача і спадкоємця із закріпленням у законодавстві форми заповіту й із виконанням заповіту як невід'ємного інституту спадкового права.

Справи, пов'язані зі спадкуванням, є досить специфічними за своїм характером, оскільки при їх розгляді немає найбільш зацікавленої особи – спадкодавця.

Чинне законодавство не передбачає спеціальних строків давності за позовами про визнання заповіту недійсним, тому до таких позовів потрібно застосовувати загальний трирічний строк позовної давності.

У практичній діяльності судів виникає чимало питань, пов'язаних із тлумаченням заповіту, визнанням його недійсним тощо. Для вирішення окремих питань, пов'язаних зі спадкуванням, була прийнята Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7.

Необхідно також зауважити, що, відповідно до Листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування», при розгляді справ про спадкування суди мають установлювати таке: місце відкриття спадщини; коло спадкоємців, котрі прийняли спадщину; законодавство, яке підлягає застосуванню щодо правового режиму спадкового майна та часу відкриття спадщини у випадку, якщо спадщина відкрилась до 01 січня 2004 р. або ж спадкодавець проживав в іншій державі, спадкоємець є іноземним громадянином і проживає в іншій державі, а спадкове майно знаходиться на території України.

Проаналізувавши окремі справи, що стосуються спадкування, варто зазначити, що суди переважно правильно вирішують ці спори, проте допускаються помилки, у матеріалах справи відсутні відповідні докази на підтвердження окремих обставин, при ухваленні рішень суди допускають порушення норм процесуального й матеріального права.

За загальними правилами ч. 2 ст. 372 ЦК України при поділі майна, що є у спільній сумісній власності, за рішенням суду частка співвласника може бути збільшена або зменшена з урахуванням обставин, які мають істотне значення для справи.

Отже, судами першої інстанції допускаються помилки по справах про визнання частково недійсним свідоцтва про права на спадщину, виданого на підставі заповіту. При цьому визнається тільки частково недійсним свідоцтво про право на спадщину, заповіт частково недійсним не визнається, що, на думку автора, є неправильним.

Виконання заповіту в деяких випадках може бути ускладнене неоднаковим використанням у ньому слів, понять, термінів, які є загальноприйнятими у сфері речових, зобов'язальних, спадкових відносин. Як справедливо зазначає К.Б. Ярошенко, як би не був формалізований порядок складення заповіту, не виключені випадки, коли воля заповідача викладена в ньому недостатньо чітко, унаслідок чого створюється невизначеність або двозначність у змісті заповіту [26, с. 114].

Відповідно до ст. 1256 ЦК України, тлумачення заповіту може бути здійснене після відкриття спадщини самими спадкоємцями. У разі спору між спадкоємцями тлумачення заповіту здійснюється судом відповідно до ст. 213 ЦК України. Тлумачення заповіту – це з'ясування змісту заповіту як дійсного одностороннього правочину, із тексту якого неможливо встановити справжню волю заповідача [18, с. 278].

Особливості тлумачення заповіту полягають у поєднанні «теорії волі» й «теорії волевиявлення», які протягом тривалого часу протиставлялися одна одній. Різниця між цими теоріями полягає в тому, чому саме надати перевагу при незбігу волі та волевиявлення – тому, що зазначено в тексті правочину або висловлено сторонами при визначенні його умов, або тому, що сторони насправді мали на увазі, виражаючи усно або письмово своє розуміння відповідних дій [25, с. 87].

Якщо пов'язати обидві згадані теорії із загальними положеннями про правові інтереси, що захищаються, то виявляється, що теорія волі спрямована на захист інтересів слабкої сторони, тобто тієї, яка помилялася.

Справи про тлумачення варто відрізнити від інших спадкових справ, зокрема справ

про встановлення неправильності написання в заповіті прізвища, імені, по батькові спадкоємця. Останні розглядаються за правилами окремого провадження у випадку, якщо в тексті заповіту допущено помилку в написанні імені спадкоємця. Відзначимо й те, що виправлення помилки здійснюється за відсутності спору про право цивільне. Утім суди інколи помилково розглядають цивільні справи про встановлення помилок при написанні в заповіті прізвища, імені по батькові спадкоємця за правилами позовного провадження та здійснюють у судовому рішенні тлумачення заповіту [9].

Ще одним проблемним питанням спадкування за заповітом в Україні є посвідчення секретного заповіту. Фахівці загалом позитивно ставляться до можливості складення секретного заповіту, закріпленого ЦК України, розглядаючи його як додаткову гарантію таємниці заповіту. Але виникає питання: гарантією таємниці від кого? Чинне законодавство й так покладає на нотаріуса обов'язок зберігати таємницю нотаріальної дії. Судовій практиці невідомі справи щодо розголошення таємниці заповіту. Якщо ж нотаріус виявиться особою недобросовісною, то йому нічого не зашкодить сповістити зацікавлену особу про те, що заповідач за умов таємності вже склав заповіт [7].

При посвідченні заповіту нотаріус перевіряє відповідність його змісту чинному законодавству, допомагає заповідачу точніше сформулювати свої думки, підказує, як уникнути помилок при складанні заповіту. Незважаючи на таку кваліфіковану допомогу, кожна четверта справа стосувалася саме визнання заповіту недійсним. Суд визнавав заповіт недійсним, оскільки заповідач не підписав його, не розумів значення своїх дій на момент складання, позбавив спадщини обов'язкових спадкоємців, заповів майно, яке не належало йому на праві власності тощо, і це за умови, підкреслюємо, кваліфікованої допомоги нотаріуса [6, с. 290–296].

Не зовсім зрозуміла й правова природа такої угоди. Яку обставину буде посвідчувати нотаріус? Лише ту, що йому певна особа передала заклеєний конверт. То чи можна вести мову за таких обставин про посвідчення заповіту? За змістом така дія нагадує послугу нотаріуса щодо зберігання документів, яка передбачена Законом України «Про нотаріат».

Висновки. Заповіт як форма спадкування є одним із найбільш давніх правочинів, що сформувався ще в епоху Стародавнього Риму. На теренах України перші згадки про заповіт містяться в грецьких договорах Київської Русі. Під впливом економічних і політичних умов заповіт зазнав значних трансформацій, що закономірно втілювалося в сучасному цивільному законодавстві України.

Аналіз судової практики свідчить, що справи, пов'язані зі спадкуванням, є досить специфічними за своїм характером, оскільки при їх розгляді немає найбільш зацікавленої особи – спадкодавця. Розвиток інституту спадкування за заповітом в Україні ускладнений низкою проблем. Виконання заповіту в деяких випадках може бути ускладнене неоднаковим використанням у ньому слів, понять, термінів, які є загальноприйнятими у сфері речових, зобов'язальних, спадкових відносин. Справи про тлумачення потрібно відрізняти від інших спадкових справ, зокрема справ про встановлення неправильності написання в заповіті прізвища, імені по батькові спадкоємця. Ще одним проблемним питанням спадкування за заповітом в Україні є посвідчення секретного заповіту. Основними шляхами вирішення зазначених проблем є вдосконалення норм чинного законодавства і прийняття нових нормативно-правових актів для усунення неоднозначності тлумачення заповіту, укладення секретного заповіту й інших важливих питань, а також підвищення моральної культури та правосвідомості як нотаріусів, так і пересічних громадян.

Список використаних джерел:

1. Борисова В.І. Цивільне право України : [підручник] : у 2-х кн. / В.І. Борисова, І.В. Спасибо-Фатеев. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 480 с.
2. Гарсія Гарридо М.Х. Римское частное право : казусы, иски, институты / М.Х. Гарсия Гарридо. – М. : Статут, 2005. – 812 с.
3. Гойхварт А.Г. Гражданский кодекс РСФСР: Комментарий / А.Г. Гойхварт,

- И.С. Перетерский. – М. : Петроград, 1924. – 64 с.
4. Дзера О.В. Цивільне право України. Особлива частина : [підручник] / О.В. Дзера [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/1302011049969/pravo/vidi_zarovitiv_klasifikatsiya.
5. Єдиний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/>.
6. Заїка Ю.О. Визнання заповіту недійсним: питання судової практики / Ю.О. Заїка // 3б. наук. пр. Серія «Юридичні і політичні науки». – 2001. – № 12. – С. 290–296.
7. Заїка Ю.О. Законодавчі проблеми спадкового права / Ю.О. Заїка // Вісник ХІРУП [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.univer.km.ua/visnyk/106.pdf>.
8. Історія держави та права України: [підручник] : у 2-х т. / [В.Я. Тацій, А.Й. Рогожин, В.Д. Гончаренко]. – К. : Ін Юре, 2003. – 656 с.
9. Кухарев О.Є. Судові справи, пов'язані з тлумаченням заповіту: проблемні питання правозастосування / О.Є. Кухарев, О.І. Сліпченко // Часопис цивільного і кримінального судочинства. – 2012. – № 3 (12). – С. 151–159.
10. Підпригора О.А. Заповіт як підстава спадкування / О.А. Підпригора // Вісник Запорізького державного університету. – 2003. – № 2. – С. 1–5.
11. Підпригора О.А. Римське право : [підручник] / О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.
12. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-ХІІ (зі змінами) // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.
13. Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування : Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ від 16.05.2013 р. № 24-753/0/4-13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13>.
14. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08>.
15. Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні: проблема зародження, становлення і розвитку від найдавніших часів до 1917 р. : історико-правове дослідження / В.Є. Рубаник. – Х. : Пегас, 2002. – 345 с.
16. Серебровский В.И. Избранные труды по наследственному и страховому праву / В.И. Серебровский. – М. : Статут, 2003. – 558 с.
17. Вислобоков К.А. Собрание малороссийских прав 1807 г. / К. А. Вислобоков. – К. : Наук. думка, 1992. – 368 с.
18. Спасибо-Фатеева І.В. Цивільний кодекс України : [наук.-практ. комент. (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців)] / І.В. Спасибо-Фатеева. – Х. : ФО-П Колісник А.А., 2009. – 544 с.
19. Українська радянська енциклопедія. – К., 1979. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
20. Харитонов Є.О. Цивільне право України : [підручник] / Є.О. Харитонов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/1061021846315/pravo/nediysnist_zarovitu.
21. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змінами) // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № № 40–44. – Ст. 356.
22. Цивільний кодекс України : [науково-практичний коментар] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uristinfo.net/2010-12-27-04-58-59/76-komentar-tsvilnij-kodeks-ukrayini.html>.
23. Шахрайчук І.А. Спадкове право України (ретроспективний аналіз) : [навчальний посібник] / І.А. Шахрайчук. – Донецьк : ДНУ, 2000. – 224 с.
24. Шевченко О.О. Історія українського права / О.О. Шевченко. – К. : Олан, 2001. – 214 с.
25. Юдін З.М. Загальна теорія інтерпретації договору : [монографія] / З.М. Юдін. – Одеса : Фенікс, 2008. – 156 с.
26. Ярошенко К.Б. Наследственное право / К.Б. Ярошенко. – М. : Волтерс Клувер,

2005. – 448 с.

27. Павлюк Н.М. Свобода заповіту та право спадкування обов'язкової частки: правовий аспект / Н.М. Павлюк // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 224–228.

28. Писарева Е. Заповіт як підстава виникнення спадкових відносин: деякі аспекти правового регулювання / Е. Писарева // Вісник Академії управління МВС. – 2009. – № 3. – С. 104–113.

